

Dimensions of the Manifestation of Quranic Teachings' Foundations in the Practical Conduct (Sirah) of Imam Reza (A.S.)

Ali Zafar Yousefi¹

1.Ph.D. in Qur'anic Exegesis and Sciences, Al-Mustafa International University (A.S.), Mashhad, Iran.
Email: alizafaryousefi@gmail.com

Article info

Abstract

Article type:
Research Article

Received:
16 August 2025

In Revised form:
22 September 2025

Accepted:
23 October 2025

Published:
17 June 2026

The Holy Quran is the foundational source of Islamic teachings, and the Infallible Imams (A.S.), as its true exegetes, must necessarily be the objective embodiment of the revealed teachings. However, the manner of the “practical manifestation” of the Quran in the Sīrah of Imam Reza(A.S.) has rarely been subjected to systematic analysis. Employing a descriptive-analytical approach and drawing upon the theoretical framework of “the objective embodiment of the Holy Quran in the conduct of the Infallible (A.S.),” this study undertakes a qualitative content analysis of authentic narrative sources and addresses the question of how the Quran was crystallized in the devotional, ethical, and social dimensions of the Imam’s life. The findings reveal that the Razavi Sīrah constitutes an integrated system of Quranic lifestyle. In the devotional dimension, commitment to performing prayers at their earliest times, steadfastness in night prayers (ṣalāt al-layl), and constant communion with recitation accompanied by contemplation (tadabbur) transformed worship into the regulatory axis of life. In the ethical dimension, “the honoring of human beings,” irrespective of social standing, nationality, or religion, is manifested in the etiquette of presence, the avoidance of derogatory epithets, and respect toward subordinates. In the social dimension, “justice-orientedness and accountability” are crystallized in generous, concealed charitable giving (infāq), transparency in workers’ rights, respect for the financial rights of non-Muslims, and speaking truth to power. Consequently, the Sīrah of Imam Reza (A.S.) constitutes a practical and coherent model of Quranic lifestyle for the contemporary world.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Individual Conduct (Sīrah), Social Conduct (Sīrah), Education, Lifestyle.

Reference: Yousefi, Ali Zafar. (2026). The Manifestation of the Quran in the Conduct and Behavior of Imam Reza (A.S.). *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*, 4(11), 60-87.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2026.430347.1272>

1. Introduction

The Holy Quran, as the most fundamental source of Islamic teachings, is the book of guidance for humanity towards perfection, and according to the widely transmitted Hadith al-Thaqalayn, the Infallible Imams (A.S.) are the “counterpart of the Quran” (‘adl al-Qur’ān) and its true exegetes. This eternal parity necessitates something beyond the mere verbal explication of the Quran; namely, the conduct and behavior of the Infallible Imams must constitute the embodiment and the objective, practical reflection of the revealed teachings. However, a systematic review of the research background reveals that most existing works on the relationship between the Quran and the Sīrah of Imam Reza (A.S.) either adopt a purely exegetical and theological approach or confine themselves to mentioning virtues and historical accounts. The absence of an analytical study that, employing the theoretical framework of “manifestation” (tajallī) and a comparative approach, seeks to uncover the governing system of the Razavi Sīrah in the devotional, ethical, and social domains is clearly palpable. This scholarly gap, in an era where, with the prevalence of materialistic cultures, the Quran has been forsaken and the Sunnah of the Imams abandoned, redoubles the necessity of returning to the Sīrah of the religious luminaries and extracting a practical model from their lifestyle.

2. Research Objectives

The present study seeks to answer the central question of how and in what dimensions the Holy Quran was objectively manifested in the devotional, ethical, and social conduct (Sīrah) of Imam Reza (A.S.). The ultimate goal of this research is to uncover the integrated system governing the Razavi Sīrah as a “Quranic lifestyle” and to present a practical and coherent model for the contemporary world. This objective is pursued through the analytical comparison of Quranic verses with the behavioral exemplars of the Imam (A.S.) and the identification of the principles governing this correspondence.

3. Methodology

This research was conducted using a descriptive-analytical approach and the method of qualitative content analysis. The research sources rest on two foundational categories: first, the verses of the Holy Quran as the theoretical foundation, and second, authentic narrative, historical, and exegetical sources of both Shi’a and Sunni traditions, with a focus on the book ‘Uyūn Akhbār Reza by Shaykh al-Ṣadūq. The selection of sources from both denominations was undertaken with the aim

of strengthening the inter-denominational validity of the findings. The theoretical framework of this research is built upon the concept of “the objective embodiment of the Quran in the conduct of the Infallible,” according to which “manifestation” (tajallī) is defined as the discovery of a systematic pattern wherein the Imam’s behaviors actualize the governing spirit of the Divine verses. The analytical process was designed and executed in three steps: extracting exemplars of the Sīrah, identifying their Quranic foundations, and finally, the analytical comparison of verse and Sīrah to uncover the principles governing the Quranic lifestyle model.

4. Findings

The research findings explicate the Razavi Sīrah as an integrated Quranic system across three domains.

1. In the devotional domain, “the primacy of the Divine will” was manifested in the unwavering commitment to performing prayers at their earliest time, such that the Imam did not delay prayer even while traveling and despite the suggestions of his companions. “Perpetual spiritual wayfaring” was crystallized in the tireless perseverance in night prayers (ṣalāt al-layl) even under the most difficult political circumstances of the journey to Marw, and “Quran-centered intimacy” was manifested in the frequent completion of the Quran recitation accompanied by contemplation (tadabbur) rather than mere recitation. Furthermore, adherence to the explicit texts of the Quran regarding shortening prayers (qaṣr) and breaking the fast for the traveler demonstrated the Imam’s pure devotion to the Divine command.
2. In the ethical domain, the axis of interactions was “the honoring of the essence of humanity” based on his dignity as God’s vicegerent (khalīfat Allāh). This principle was manifested in the etiquette of presence (not stretching out one’s legs, not interrupting others’ speech), respect for subordinates (eating together with servants and rejecting any racial or class superiority by citing verse 13 of Sūrat al-Ḥujurāt), visiting the sick, and emotional intimacy with the family. A salient point was the absolute avoidance of derogatory epithets, to the extent that the Imam did not consider even the notoriety of a disliked nickname (such as Abū al-‘Atāhiyah) as a license for its use and emphasized mentioning the individual’s original name.
3. In the social domain, “justice-orientedness and accountability” was the principal characteristic. In economics, this characteristic was manifested in concealed charitable giving to fully preserve the dignity of the needy and determining the worker’s wage before the commencement of work. In the realm

of rights, respect for the financial rights of non-Muslims, even with the directive to repay the entitlements of Zoroastrian paupers from the Muslim treasury (bayt al-māl), was a prominent example. In the scholarly and political arena, “the best disputation” (jidāl aḥsan) with the scholars of other religions and the “jihād of clarification” (jihād al-tabyīn) in openly speaking truth to the corrupt power of al-Ma’ mūn, including the Imam’s historic response regarding the illegitimacy of the transfer of the caliphate, constitute the pinnacles of his social Sīrah.

5. Conclusion and Recommendations

This research concludes that the Sīrah of Imam Reza (A.S.) is a practical and coherent model of a Quranic lifestyle in which worship, ethics, and social responsibility form an unbreakable bond. The theoretical contribution of this research is the formulation of this Sīrah at three levels: “Quran-centered insight” (profound understanding of the verses), “ethics-oriented character” (honoring all human beings), and “justice-expanding action” (social accountability). This three-level model can also serve as a framework for analyzing the Sīrah of the other Imams (A.S.). For the contemporary world, which grapples with a crisis of spirituality and the prevalence of a materialistic lifestyle, the Razavi Sīrah demonstrates that a systematic return to the Quran and the practical Sunnah of the Infallibles can offer solutions to educational and social dilemmas. To complement this field, it is recommended that future research apply this model to the analysis of the Sīrah of the other Imams (A.S.) and independently and extensively examine other dimensions of the Quran’s manifestation, such as the educational and political domains.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Razavi Sīrah, Manifestation of the Quran, Islamic Lifestyle, Social Justice, Quranic Servitude.

تجلی قرآن در سیره و رفتار امام رضا علیه السلام

علی ظفر یوسفی^۱

۱. دکترای تخصصی تفسیر و علوم قرآن، جامعه المصطفی العالمیه (ص)، مشهد، ایران. Email: alizafaryosufi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۵/۲۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۳۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۰۳

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۲۷

قرآن کریم منبع بنیادین معارف اسلامی است و ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان مفسران حقیقی آن، می‌بایست تجسم عینی تعالیم و حیانی باشند. با این حال چگونگی «تجلی عملی» قرآن در سیره امام رضا علیه السلام کمتر به صورت نظام‌مند تحلیل شده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و باتکیه بر چارچوب نظری «تجسم عینی قرآن کریم در سیره معصوم علیه السلام» به تحلیل محتوای کیفی منابع روایی معتبر پرداخته و به این پرسش پاسخ می‌دهد که قرآن چگونه در ساحت‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی زندگی آن حضرت تبلور یافته است. یافته‌ها نشان می‌دهد سیره رضوی نظامی یکپارچه از سبک زندگی قرآنی است. در بُعد عبادی، التزام به نماز اول وقت، استمرار بر نماز شب و انس دائمی با تلاوت همراه با تدبیر، عبادت را به محور تنظیم‌کننده زندگی تبدیل کرده است. در بُعد اخلاقی، «تکریم انسان‌ها» فارغ از جایگاه اجتماعی، ملیت و دین، در ادب حضور، پرهیز از القاب زشت و احترام به زیردستان تجلی می‌یابد. در بُعد اجتماعی نیز «عدالت‌ورزی و مسئولیت‌پذیری» در انفاق پنهانی کریمانه، شفافیت در حقوق کارگران، احترام به حقوق مالی غیرمسلمانان، و بیان حقیقت در برابر قدرت تبلور دارد. در نتیجه سیره امام رضا علیه السلام، الگویی عملی و منسجم از سبک زندگی قرآنی برای جهان معاصر به شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، سیره فردی، سیره اجتماعی، تربیت، سبک زندگی.

استناد: یوسفی، علی ظفر. (۱۴۰۵). تجلی قرآن در سیره و رفتار امام رضا علیه السلام. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۴(۱۱). ۶۰-۸۷.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2026.430347.1272>

۱. بیان مسئله

قرآن کریم منبع اصلی معارف اسلامی و کتاب هدایت بشر به سوی کمال و سعادت است. بهره‌گیری از این منبع و حیانی، مستلزم فهم دقیق و درک صحیح از آن است و بر اساس حدیث متواتر ثقلین، ائمه معصومین علیهم السلام «عدل قرآن» و مفسران حقیقی آن به شمار می‌روند. این همتایی ابدی، لازمه‌اش چیزی فراتر از تبیین لفظی قرآن است؛ بدین معنا که سیره و رفتار امامان معصوم علیهم السلام می‌بایست بازتاب عینی و عملی تعالیم قرآنی باشد. امام رضا علیه السلام در سراسر زندگی خویش، عمل به قرآن را به نمایش گذاشت؛ چنان که عبادت خالصانه، اخلاق کریمانه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سیره آن حضرت، همگی مستند به آیات الهی بود و ثمره این سبک زندگی قرآنی، محبوبیتی فراگیر و ماندگار در طول تاریخ گشته است.

با این حال مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که هرچند آثار ارزشمندی در زمینه رابطه قرآن و سیره امام رضا علیه السلام تألیف شده اما اغلب آن‌ها یا رویکردی صرفاً تفسیری و کلامی دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۶)، یا به ذکر فضایل و گزارش‌های تاریخی بسنده کرده‌اند (دهقان و همکاران، ۱۳۹۵). معدود مقالات علمی-پژوهشی نیز عمدتاً بر جنبه‌های نظری، تبلیغی یا تفسیری متمرکز بوده‌اند (دیمه کار گراب و ملاکاظمی، ۱۳۹۶) و جای خالی یک پژوهش تحلیلی که با چارچوب نظری «تجلی» و با رویکرد تطبیقی، به کشف نظام حاکم بر سیره رضوی در ساحت‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی پردازد، کاملاً محسوس است. از سوی دیگر در عصر حاضر که با رواج فرهنگ‌های وارداتی و سبک زندگی مادی‌گرایانه، قرآن مهجور و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه علیهم السلام متروک گشته است، ضرورت رجوع به سیره بزرگان دین و بهره‌گیری از سبک زندگی و نحوه تعامل آنان با مردم، بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود. بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش آن است که: قرآن چگونه و در چه ابعادی در سیره عبادی، اخلاقی و اجتماعی امام رضا علیه السلام تجلی عینی یافته است؟ پاسخ به این پرسش، علاوه بر پر کردن خلأ پژوهشی موجود، می‌تواند الگویی عملی برای سبک زندگی قرآنی در جهان معاصر ارائه دهد.

۲. پیشینه پژوهش

پیوند قرآن با سیره اهل بیت علیهم السلام همواره در کانون پژوهش‌های اسلامی بوده است اما مفهوم «تجلی قرآن در سیره» به مثابه تحقق عینی تعالیم و حیانی در رفتار، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. آثار مرتبط در سه دسته بررسی می‌شوند:

کتاب «قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام» تألیف جوادی آملی (۱۳۸۶) با تبیین دو مفهوم «قرآن علمی» و «قرآن عینی» و بررسی شرایط و موانع معرفت قرآن، به طرح تفاوت‌های «تدبر» و «استنطاق» قرآن می‌پردازد. توجه این اثر به روش‌های تشویق قرآن برای تحصیل برهان عقلی و شهود قلبی، آن را به منبعی مبنایی برای پژوهش حاضر تبدیل کرده است؛ هرچند رویکرد کلامی-تفسیری آن به تحلیل مصداقی سیره عملی امام علیه‌السلام نپرداخته است.

کتاب «پاسخ‌های امام رضا علیه‌السلام به چهل پرسش قرآنی» به کوشش دهقان و همکاران (۱۳۹۵) با گزینش آیات و روایاتی قابل فهم برای عموم، صرفاً به گردآوری بیانات تفسیری امام علیه‌السلام پرداخته و فقدان تحلیل عمیق و چارچوب نظری، آن را در زمره آثار توصیفی قرار می‌دهد. در میان مقالات، پژوهش دیمه کار گراب و ملاکاطمی (۱۳۹۶) با روش تحلیل گفتمان، مدیریت هوشمندانه امام علیه‌السلام در منحرف ساختن اذهان از مجادلات کم‌فایده حدوث و قدم قرآن به سوی ابعاد هدایتی را واکاوی کرده است. همچنین مقالات محمدی (۱۳۹۱) و وکیلی و نظری (۱۳۹۵) هر یک از زوایایی به موضوع پرداخته‌اند اما عمدتاً بر جنبه‌های نظری و تفسیری متمرکز بوده و از تحلیل نظام‌مند «تجلی عملی» قرآن در ساحت‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی سیره رضوی غفلت کرده‌اند.

مرور پیشینه نشان می‌دهد که هرچند آثار ارزشمندی در زمینه رابطه قرآن و سیره امام رضا علیه‌السلام تألیف شده، اما اغلب آن‌ها یا رویکردی صرفاً تفسیری و کلامی دارند، یا به ذکر فضایل و گزارش‌های تاریخی بسنده کرده‌اند. جای خالی یک پژوهش تحلیلی که با چارچوب نظری «تجلی» و با رویکرد تطبیقی، به کشف نظام حاکم بر سیره رضوی در ساحت‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی بپردازد، کاملاً محسوس است.

۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش تحلیل محتوای کیفی، بر دودسته منابع بنیادین استوار است: آیات قرآن کریم به‌عنوان زیربنای نظری، و منابع معتبر روایی، تاریخی و تفسیری شیعه و اهل سنت با محوریت کتاب «عیون اخبار الرضا» ابن بابویه. انتخاب منابع از هر دو مذهب، باهدف تقویت اعتبار بین‌مذهبی یافته‌ها صورت گرفته است.

چارچوب نظری این تحقیق بر پایه «تجسم عینی قرآن در سیره معصوم» بنا شده است. بر اساس حدیث ثقلین، ائمه علیه‌السلام «عدل قرآن» و مفسران حقیقی آن هستند و سیره آنان می‌بایست بازتاب عینی تعالیم قرآنی باشد. از این رو «تجلی قرآن در سیره» در این پژوهش کشف نظام‌مندی است که در آن، رفتارهای امام علیه‌السلام، تحقق‌بخش روح حاکم بر آیات الهی است.

فرایند تحلیل در سه گام طراحی شده است: نخست، استخراج و دسته‌بندی مصادیق سیره رضوی در ساحت‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی از منابع کهن؛ دوم، شناسایی مبانی قرآنی هر یک با مراجعه به تفاسیر معتبر فریقین و سوم، تطبیق تحلیلی آیه و سیره برای کشف اصول حاکم بر الگوی «سبک زندگی قرآنی».

۴. مفهوم شناسی

پیش از ورود به تحلیل ابعاد بحث، تبیین دو مفهوم کلیدی «سیره» و «تجلی» را بررسی می‌کنیم.

۴-۱. سیره

در احادیث شیعه، «سیره» دارای چهار ویژگی اصلی است: فعلی بودن، اجتماعی بودن، روشمندی و استمرار (مردانی و قناعتگر، ۱۴۰۴، ص ۳۲۲). منظور از «فعلی بودن» آن است که سیره به کنش یا واکنش غیرقولی معصوم اشاره دارد؛ چنانکه در روایتی، رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم پس از بیان عذاب گروهی از زنان در معراج، از «عمل و سیره» آنان پرسش می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۶۹). «اجتماعی بودن» سیره بدین معناست که این واژه در موضوعات جمعی مانند مدیریت جنگ‌ها و رفتار با اقلیت‌ها به کار رفته است. «روشمندی» نیز به معنای دلالت سیره بر چگونگی و شیوه انجام فعل است (مردانی و قناعتگر، ۱۴۰۴، ص ۳۲۸ و ۳۲۹). «استمرار» سیره به معنای قابلیت تکرار و دوام عمل در زمان است (طوسی، ۱۴۲۵، ص ۴۸). برای نمونه روایت شده که سیره امیرالمؤمنین علیه السلام در جنگ جمل عیناً مطابق سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در فتح مکه بوده است (قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۲۰).

۴-۲. تجلی

«تجلی» در لغت دلالت بر معانی‌ای همچون نمایان شدن، پرتوافشانی، درخشش و نمود دارد (معین، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۳۵). در ادبیات عارفان، واژه «ظهور» نیز در مواردی هم‌ارز با «تجلی» به کار رفته است (عبدالرزاق کاشی، ج ۱، ص ۳۰۰ و ۳۰۱). در سنت عرفان اسلامی، برای تجلی دو مفهوم سلوکی و هستی‌شناختی ذکر گردیده است. بنابر مفهوم نخست، تجلی به معنای متجلی شدن حقیقت، اوصاف و کنش‌های پروردگار بر قلب و ضمیر سالک است. اما بر پایه مفهوم دوم، کل عالم خلقت، تجلی خداوند بر خویشتن خویش تلقی می‌گردد. این دو برداشت، پیوندی ژرف با حدیث قدسی مشهور «كُنْتُ كُنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرَفَ وَ خَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكَيْ أَعْرَفَ؛ گنجی نهان بودم، خواستم که شناخته‌آیم، پس آفریدگان را آفریدم تا شناخته شوم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۴، ص ۲۳۵) دارند که در آثار عرفانی پیوسته مورد استناد قرار گرفته است.

۵. ابعاد تجلی قرآن بر سیره رضوی

سیره امام رضا علیه السلام در سه ساحت عبادی، اخلاقی و اجتماعی، به تفکیک بررسی می شود.

۵-۱. سیره عبادی؛ تجلی بندگی در عمل

قرآن کریم هدف خلقت را عبادت می داند: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ؛ مَنْ جَنَّ وَانْسٍ رَأْيَا فَرِيدَمِ جَزْءٍ لِيَكُونَ عِبَادَتِي كَمَا كُنْتُ» (ذاریات/۵۶) و نماز را ضامن سلامت اخلاقی و اجتماعی معرفی می کند: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ؛ نَمَازُ (انسان را) از زشتیها و گناه بازمی دارد» (عنکبوت/۴۵). سیره عبادی امام رضا علیه السلام تجسم این نگاه است لذا عبادت در سیره آن حضرت، فراتر از مناسکی محدود، نظامی جامع برای سلوک الی الله است.

۵-۱-۱. نماز اول وقت؛ تجلی تقدم اراده الهی بر هر امر دیگر

در تفاسیر فریقین به مراقبت ویژه بر وقت نماز اشاره شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۲۸۹؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۱۵۲). قرآن کریم در رابطه با نماز تاکید می فرماید: «وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ؛ وَ هَمَانَانِ كِه بَر نَمَازِ هَايَشَانِ مَحَافِظَتِ وَ مَوَاطِبَتِ مِي كُنند» (انعام/۹۲). آیه ۳۷ سوره نور نیز مؤمنان راستین را کسانی می داند که تجارت، آنان را از اقامه نماز باز نمی دارد. مفسران با استناد به روایات اهل بیت علیهم السلام، این وصف را ناظر بر کسانی دانسته اند که با فرارسیدن وقت نماز، امور دنیوی را رها کرده به ادای فریضه می شتابند (طوسی، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۳۱). همچنین تأخیر نماز از اول وقت بدون عذر، مصداق «اضاعه» تلقی شده است (راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۱۷).

ابراهیم بن موسی نقل می کند که در سفر، با فرارسیدن وقت نماز، امام کاروان را ترک کرد و به اقامه نماز ایستاد. وقتی ابراهیم پیشنهاد صبر تا رسیدن همراهان را داد، امام علیه السلام با قاطعیت فرمودند: «تَوَخَّرَنَّ صَلَاةً عَنْ أَوَّلِ وَقْتِهَا إِلَى آخِرِ وَقْتِهَا مِنْ غَيْرِ عِلَّةٍ عَلَيْكَ أَبَدًا بِأَوَّلِ الْوَقْتِ؛ نَمَاز رَا بَدُونِ عِلْتِ از اول وقت به تأخیر مینداز» (راوندی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۳۷). این رفتار نشان می دهد که در منظومه فکری آن حضرت، نماز محور تنظیم کننده تمام برنامه های زندگی است. این الگوریتم در سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امیرالمؤمنین علیه السلام دارد که حتی در بحبوحه نبرد صفین، با فرارسیدن وقت نماز توقف کردند و فرمودند: «نُقَاتِلُهُمْ عَلَى الصَّلَاةِ؛ مَا بَرَايَ اِقَامَةِ نَمَازِ مِي جَنگِيم» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۴۶).

۵-۲. نماز شب؛ سلوکی برای نیل به مقام محمود

نماز شب در نظام تربیتی قرآن، جایگاهی ویژه دارد. این فریضه، وسیله عروج پیامبر اکرم

صلی الله علیه و آله و سلم به «مقام محمود» معرفی شده است: «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا؛ و پاسی از شب را قرآن بخوان! این یک وظیفه اضافی برای توست؛ امید است پروردگارت تو را به مقامی در خور ستایش برانگیزد» (اسراء/۷۹). قرآن کریم در توصیف «عباد الرحمن»، آنان را کسانی می‌داند که شب را با سجده و قیام به صبح می‌رسانند (فرقان/۶۴) و پهلوهایشان از بستر خواب دوری می‌گزیند تا با خوف ورجا، پروردگار خویش را عبادت کنند (سجده/۱۶). امام رضا علیه السلام در تفسیر «تسبیح» در آیه ۲۶ سوره انسان، آن را با «نماز شب» تطبیق داده اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۲۶).

رجاء بن ابی ضحاک، مأمور همراه امام از مدینه تا مرو، گزارش می‌دهد که آن حضرت در ثلث آخر شب برمی‌خاست و پس از استغفار، هشت رکعت نماز شب با سور مشخص، نماز جعفر طیار، دو رکعت پایانی، نماز وتر و نافله صبح را با قنوت طولانی اقامه می‌کرد و پس از طلوع فجر، نماز صبح را با تعقیبات مسوط تا طلوع آفتاب ادامه می‌داد (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۲۵ و ۴۲۶). نکته قابل تأمل آنکه حتی در شرایط دشوار سفر و تحت نظر مأمور حکومتی، نظم عبادی امام خلل ناپذیر بود که نشان‌دهنده جایگاه نماز شب به عنوان «برنامه ثابت سلوکی» در سبک زندگی قرآنی است.

۳-۵. التزام به حکم صریح قرآن در قصر نماز و روزه مسافر

یکی از شاخصه‌های مهم سیره عبادی امام رضا علیه السلام، التزام به نصوص قرآن، حتی در برابر روش‌های رایج فقهی برخی مذاهب است. قرآن کریم به صراحت به شکسته خواندن نماز و افطار روزه در سفر حکم می‌کند (نساء/۱۰۱؛ بقره/۱۸۸). رجاء بن ابی ضحاک نقل می‌کند که: «هُوَ كَانَ فِي الطَّرِيقِ يُصَلِّي فَرَائِضَهُ رَكَعَتَيْنِ رَكَعَتَيْنِ إِلَّا الْمَغْرَبَ فَإِنَّهُ كَانَ يُصَلِّي بِهَا ثَلَاثًا... وَ كَانَ لَا يَصُومُ فِي السَّفَرِ شَيْئًا... وَ كَانَ يَقُولُ بَعْدَ كُلِّ صَلَاةٍ يَقْضِيهَا: سُبْحَانَ اللَّهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ اللَّهُ أَكْبَرُ، ثَلَاثِينَ مَرَّةً، وَ يَقُولُ: هَذَا تَمَامُ الصَّلَاةِ؛ آن حضرت در راه، نمازهای واجبش را دو رکعت دو رکعت می‌خواند، جز نماز مغرب را که آن را سه رکعت به جا می‌آورد... و در سفر هیچ [روزه واجبی] روزه نمی‌گرفت... و پس از هر نمازی که آن را شکسته می‌خواند، سی مرتبه سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر می‌گفت و می‌فرمود: این، تمام نماز است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲، ص ۳۲). این رفتار، حاوی دو پیام بنیادین است: نخست، تأکید بر این که حکم شرعی، تعبد محض در برابر نص الهی است. دوم، این که تسهیلات شریعت (رخصت) نه نشانه کاستی در عبودیت، که فرصتی برای عبادتی دیگر (ذکر) است و مؤمن هوشمند، رخصت را به عبادت پیوند می‌زند.

۴-۵. انس دائمی با تلاوت؛ قرآن محوری در دانش و منش

خداوند مؤمنان را به انس دائمی با قرآن فرامی خواند: «فَاقْرَأْوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ؛ بنابراین آنچه که از قرآن برایتان میسر است بخوانید» (مزمّل/۲۰). ابراهیم بن عباس، از نزدیکان امام رضا علیه السلام، نقل می کند که آن حضرت هر سه روز قرآن را ختم می کردند و می فرمودند: «لَوْ أَرَدْتُ أَنْ أَخْتِمَهُ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثِ لِحْتَمَّتْهُ وَ لَكِنْ مَا مَرَرْتُ بِأَيَّةٍ قَطُّ إِلَّا فَكَّرْتُ فِيهَا وَ فِي أَيِّ شَيْءٍ أَنْزِلْتُ وَ فِي أَيِّ وَقْتٍ فَلِذَلِكَ صَرْتُ أَخْتِمُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ؛ اگر بخواهم آن را در کمتر از سه روز هم می توانم تمام کنم و لکن از هیچ آیه ای نمی گذرم مگر اینکه در آن فکر و دقت می کنم که درباره چه موضوعی و در چه زمانی نازل شده است به همین خاطر قرآن را در مدت سه روز ختم می کنم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۸۰). این سخن تفاوت نگاه اهل بیت علیهم السلام به تلاوت را آشکار می سازد که هدف، عمق در فهم است و انس با قرآن، فرایندی برای جاری سازی معانی آن در متن زندگی است.

۶. سیره اخلاقی؛ تکریم انسان، محور تعاملات

قرآن کریم، کرامت را صفت ذاتی بشر معرفی می کند: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ؛ بی گمان، ما فرزندان آدم را ارج نهادیم» (اسراء/۷۰). این کرامت، ناظر به مقام خلیفه الهی انسان است: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً؛ من بر روی زمین، جانشینی قرار خواهم داد» (بقره/۳۰) و به ظرفیت او برای حمل امانت الهی اشاره دارد (احزاب/۷۲). بر این اساس، تکریم انسان، بزرگداشت مقامی الهی است و هتک حرمت انسانها از مصادیق تزییع حریم های الهی به شمار می رود (طنطاوی، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۲۶۵). مصادیق این تکریم در قرآن عبارت است از: سلام و پاسخ نیکوتر به تحیت (نساء/۸۶)، اجازه گرفتن هنگام ورود به خانه (نور/۲۷)، و پرهیز از غیبت، سوء ظن و تجسس (حجرات/۱۲). امام رضا علیه السلام با درک عمیق از این کرامت، احترامی ویژه برای همگان قائل بود که مهم ترین جلوه های آن در ادامه تحلیل می شود.

۱-۶. ادب حضور و گفتگو؛ احترام به شخصیت مخاطب

یکی از جلوه های تکریم در سیره رضوی، رعایت ادب در مجلس و گفتگوست. در گزارش های معتبر آمده که امام رضا علیه السلام هرگز در حضور دیگران پاهایش را دراز نمی کرد؛ ادبی که میراث رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به ائمه علیهم السلام بود. همچنین آن حضرت هرگز سخن کسی را قطع نمی کرد و با دقت به کلام طرف مقابل گوش می دادند، چنان که در وصف ایشان آمده: «وَ مَا رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرَّضَا جَفَا أَحَدًا بِكَلَامِهِ قَطُّ؛ هرگز ندیدم امام رضا علیه السلام با سخن خود به کسی جفا کند» (ابن بابویه،

۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۹۸). افزون بر این، امام در مجلس به متکا تکیه نمی‌زد و بدون تکیه دادن می‌نشست (همان، ج ۱، ص ۱۹۹). این رفتار تجسم عملی آیه «لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ؛ صداهایتان را از صدای پیامبر بلندتر نکنید» (حجرات/۲) است و نشان می‌دهد که آن حضرت «حرمت استماع» را از ارکان ارتباطات انسانی می‌دانست.

۲-۶. احترام به خدام، موالی و زیردستان؛ نفی هر گونه برتری جویی

سیره امام رضا علیه السلام و دیگر ائمه علیهم السلام همواره با نرم‌خویی و کرامت نسبت به خدمتگزاران همراه است. از منظر عقلی نیز مال و مقام دنیوی، معیار برتری نیست و با تدبر در آیه ۱۳ سوره حجرات، تقوا یگانه معیار ارزش گذاری است. در عرف صدر اسلام، همشینی با بردگان و خدمتگزاران مرسوم نبود، اما امام رضا علیه السلام همه اهل خانه، از نگهبان و برده و شبان را بر یک سفره جمع می‌کرد. این رفتار نشان می‌دهد که ائمه علیهم السلام خود را برتر نمی‌دانستند و جدا کردن سفره زیردستان را اهانت به کرامت انسانی آنان می‌شمردند. مردی از بلخ نقل می‌کند که در سفر خراسان، امام همه موالی، اعم از سیاه‌پوست و غیر آنان را بر سر یک سفره نشاند و چون اعتراض کردم، فرمود: «مَهْ! إِنَّ الرَّبَّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَاحِدٌ، وَالْأُمَّ وَاحِدَةٌ، وَالْأَبُّ وَاحِدٌ، وَالْجَزَاءُ بِالْأَعْمَالِ؛ ساکت باش. خدای ما واحد است، پدر و مادرمان یکی است و پاداش هر کس به اعمالش بستگی دارد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۱۰۱). این سیره کاملاً منطبق بر قرآن است که همه انسان‌ها را از یک نفس واحد می‌داند: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ؛ ای مردم! از مخالفت پروردگارتان پرهیزید همان کسی که همه شما را از یک انسان آفرید» (نساء/۱) و معیار برتری را تقوا معرفی می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نیز در این باره فرمود: «لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ... إِلَّا بِالتَّقْوَى؛ عرب بر عجم برتری ندارد و برتری فقط به تقواست» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۹۲).

۳-۶. برائت از برتری جویی؛ تقوا، تنها معیار فضیلت

از نگاه قرآن، برتری تنها به ایمان و تقواست: «أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ؛ شما برترید اگر ایمان داشته باشید» (آل عمران/۱۳۹) و «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ؛ گرامی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست» (حجرات/۱۳). این معیارها جاودانه‌اند، برخلاف امور ظاهری زوال‌پذیر. همچنین وقتی تقوا معیار فضیلت باشد، کسی که به آن دست یابد، خود را برتر از دیگران نمی‌بیند و اساساً داوری درباره فضیلت افراد به خداوند واگذار می‌شود. افزون بر این، تقوا امری فردی است، نه خانوادگی و تباری.

ائمه عليهم السلام با وجود کمالات شان، هرگز ادعای برتری نداشتند. محمد بن موسی رازی نقل می کند که شخصی به امام رضا علیه السلام عرض کرد: «وَاللَّهِ مَا عَلَيَّ وَجْهَ الْأَرْضِ أَشْرَفُ مِنْكَ أَبَا؛ قسم به خدا، بر روی زمین پدری شریف تر از شما نیست». امام فرمود: «التَّقْوَى شَرَفُهُمْ وَ طَاعَةَ اللَّهِ أَحْظَتْهُمْ؛ تقوا به آنان شرافت داد و طاعت خداوند آنان را بهره مند ساخت». دیگری گفت: «أَنْتَ وَاللَّهِ خَيْرُ النَّاسِ؛ به خدا تو بهترین مردمی». امام فرمود: «لَا تَحْلِفْ يَا هَذَا خَيْرٌ مِنِّي مَنْ كَانَ اتَّقَى اللَّهَ تَعَالَى وَ اطَّوَعَ لَهُ وَ اللَّهُ مَا نَسَخَتْ هَذِهِ الْآيَةَ؛ قسم نخور، بهتر از من کسی است که با تقواتر و مطیع تر از من باشد. به خدا این آیه نسخ نشده است» و سپس به آیه ۱۳ حجرات استناد فرمودند: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ؛ ای مردم، بی گمان، ما همه شما را از مرد و زنی (آدم و حوا) آفریدیم و شما را ملت ها و قبیله هایی [جداگانه] قرار دادیم تا همدیگر را بشناسید، مسلماً گرامی ترین شما نزد خدا پرهیزگارترین شماست؛ که خدا دانای آگاه است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۶).

همچنین حسن بن موسی بغدادی روایت می کند که زید بن موسی، برادر امام علیه السلام، در مجلسی بر مردم فخر فروخت. امام رضا علیه السلام او را مخاطب ساختند و فرمودند: «يَا زَيْدُ أَغْرَكَ قَوْلُ بَقَالِي الْكُوفَةِ إِنَّ فَاطِمَةَ أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَحَرَّمَ اللَّهُ ذُرِّيَّتَهَا عَلَى النَّارِ وَ اللَّهُ مَا ذَلِكَ إِلَّا لِلْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ وَ وُلِدَ بَطْنَهَا خَاصَّةً فَأَمَّا أَنْ يَكُونَ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ يُطِيعُ اللَّهَ وَ يَصُومُ نَهَارَهُ وَ يَقُومُ لَيْلَهُ وَ تَعْصِيهِ أَنْتَ ثُمَّ تَجِيئَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ سَوَاءً؛ ای زید، آیا سخن بقال های کوفه تو را فریفته که فاطمه سلام الله عليها پاکدامنی ورزید تا ذریه اش از آتش در امان ماند؟ به خدا این [امتياز] تنها برای حسن و حسین علیهما السلام است. آیا انصاف است که موسی بن جعفر علیهما السلام شب زنده دار و روزه دار باشد و تو معصیت کنی، آن گاه در قیامت با هم برابر باشید؟» سپس امام علیه السلام رو به حسن و شاء کردند و با استناد به آیه «قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ؛ ای نوح! او از خاندان تو نیست؛ او عملی فرد ناشایسته ای است» (هود/۴۶) فرمودند: «كَيْلًا لَقَدْ كَانَ ابْنُهُ وَ لَكِنْ لَمَّا عَصَى اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ نَفَاهُ اللَّهُ عَنْ أَبِيهِ كَذَا مِنْ كَانَ مَنَّا لَمْ يُطِيعِ اللَّهَ فَلَيْسَ مِنَّا وَ أَنْتَ إِذَا أَطَعْتَ اللَّهَ فَأَنْتَ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ؛ فرزند نوح چون معصیت کرد، خداوند او را از پدرش نفی نمود. همچنین هر که از ما اطاعت خدا نکند، از ما نیست و تو اگر مطیع خدا باشی، از ما اهل بیته» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۳، ص ۲۲۲).

۴-۶. همدلی فراتر از مرزهای اجتماعی

در زندگی اجتماعی، همدلی متقابل همبستگی را تقویت می کند و از پوچ گرایی می کاهد. یکی از این کنش ها عیادت از بیمار است. مفسران ذیل آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ؛ به حقیقت

مؤمنان همه برادر یکدیگرند» (حجرات/۱۰)، مصادیقی چون رفع گرفتاری فرد پس از عیادت بیمار و تشییع جنازه را بر شمرده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۹، ص ۳۴). همچنین در آیه «وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ؛ وَ هُمْ بِهِ آتِجَةٌ خُذُوا مِنْهَا بِمَبْرُورٍ» (مانند صلح‌رحم و محبت اهل ایمان و علم) می‌پیوندند» (رعد/۲۱)، عیادت بیمار از مصادیق پیوند مؤمنان شمرده شده است. عیادت، هم بر بیمار تأثیر روحی مثبت می‌گذارد و هم کینه و عداوت را از میان مردم می‌زداید.

علی بن عبیدالله، از نوادگان امام سجاد علیه السلام، مدتی به دلیل هیبت امام توفیق شرفیابی نداشت. با کسالت مختصر امام علیه السلام، سلیمان بن جعفر او را از بیماری آگاه ساخت و وی بی‌درنگ به عیادت شتافت. امام او را بسیار تکریم نمود و از این ملاقات خرسندش ساخت. چندی بعد، علی بن عبیدالله بیمار شد. امام رضا علیه السلام با شنیدن این خبر، فوراً به عیادتش رفت، دقایقی بر بالینش نشست و با او به دلجویی پرداخت و سپس از منزل خارج شد (کشی، ۱۴۰۴، ص ۳۳).

۵-۶. احترام به خانواده و خادمان؛ الگوی مدیریت عاطفی در خانه

خانواده، نخستین و بنیادی‌ترین نهاد برای تمرین تکریم و محبت است. یاسر، خادم امام رضا علیه السلام، نقل می‌کند که هرگاه آن حضرت از کارهای روزانه فارغ می‌شد، تمامی اهل خانه، اعم از خادم و خویشاوند و دیگر اعضای خانواده را گرد می‌آورد و با آنان سخن می‌گفتند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۲۴). این اقدام بیانگر آن است که امام علیه السلام خانواده را صرفاً مجموعه‌ای از افراد تحت تکفل نمی‌دانستند و آن را «حلقه اصلی انس و مودت» می‌شمردند و برای ارتباط عاطفی با تک تک اعضا، زمانی اختصاصی در نظر می‌گرفتند. این سیره، تفسیر عملی آیه «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً؛ وَ مِنْ نَشَانِهِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ مِنْكُمْ بِمَنْ يَكُونُ مِنْكُمْ مِنْكُمْ» (خودتان آفرید، تا کنار آنان آرامش بیابید و میان شما دوستی و مهربانی قرار داد) (روم/۲۱) است که هدف از تشکیل خانواده را آرامش، مودت و رحمت معرفی می‌کند.

۴-۶. کرامت کلامی؛ پرهیز از القاب زشت و خشونت زبانی

یادکردن از دیگران با القاب زشت، از گناهان کبیره و موجب فسق است؛ چنان‌که خداوند می‌فرماید: «وَلَا تَتَّبِعُوا بِالْأَلْقَابِ بِيْسَ الْأَسْمِ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ؛ بِالْقَابِ زَشْتِ وَ نَاطِقِ يَكْدِيكِرَ رَا يَاد نَكْنِيكِد، بَسِيَار بَدَ اسْتِ كِه بَر كَسِي پَسَ از اِيْمَانِ نَام كَفْرَ آمِيْز بَكْذَارِيْد» (حجرات/۱۱). حکمت این نهی آن است که مؤمنان چون روح واحدند و آزار

یکی، آزار خود اوست (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۶۹). همچنین استهزاء و القاب زشت، زندگی اجتماعی را با کینه و نزاع تباہ می‌سازد.

سیره ائمه علیهم السلام بر خطاب محترمانه دیگران با نام اصلی شان بود. محمد بن یحیی بن

ابی عباد نقل می‌کند که روزی امام رضا علیه السلام این آیات را زمزمه می‌فرمودند:

«كَلْنَا نَأْمَلُ مَدًّا فِي الْأَجَلِ / وَ الْمَنَايَا هُنَّ آفَاتُ الْأَمَلِ
لَا تَعْرَتُكَ أَبَاطِيلُ الْمُنَى / وَ الزَّمُّ الْقُصْدَ وَ دَعَّ عَنْكَ الْعِلَلُ
إِنَّمَا الدُّنْيَا كَظَلِّ زَائِلٍ / حَلَّ فِيهِ رَاكِبٌ ثُمَّ رَحَلَ

آرزوی همه ما مهلت دادن مرگ است، درحالی که مرگ، آرزوها را از بین می‌برد.

آرزوهای باطل تو را فریفته نکند و راه اعتدال در پیش گیر و بهانه‌گیری را کنار بگذار.

دنیا مانند سایه‌ای است که ماندنی نیست؛ مانند سواری که اندکی استراحت می‌کند و سپس حرکت می‌کند.»

راوی پرسید: این شعر از کیست؟ حضرت رضا علیه السلام فرمودند: «از یکی از اهل عراق».

راوی گفت: «ابوالعاهیه آن را برای خود سروده است». امام علیه السلام فرمودند: «هَاتِ

اسْمَهُ وَ دَعَّ عَنْكَ هَذَا إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى يَقُولُ وَ لَا تَنَابَزُوا بِاللُّقَابِ وَ لَعَلَّ الرَّجُلَ يَكْرَهُ

هَذَا؛ نامش را بگو و این شیوه را رها کن. خداوند می‌فرماید: بِاللُّقَابِ زَشْتِ يَكْدِيْغَرًا

خطاب نکنید. شاید این مرد از این خطاب خوشش نیاید» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۷۷).

نکته تأمل‌برانگیز آنکه «ابوالعاهیه» لقبی مشهور بود و راوی قصد تمسخر نداشت اما امام

علیه السلام حتی شهرت یک لقب ناپسند را مجوز کاربرد آن نمی‌دانستند و کرامت انسان را

فراتر از عرف رایج پاس می‌داشتند.

۷. سیره اجتماعی؛ مسئولیت‌پذیری و عدالت‌ورزی

قرآن کریم ایمان را با مسئولیت اجتماعی پیوند زده است. نمازگزاری که از انفاق دریغ

می‌ورزد، تکذیب‌کننده دین است (ماعون/۳-۱) و مؤمنان راستین در اموالشان حقی معلوم

برای سائل و محروم قرار داده‌اند (معارج/۲۴ و ۲۵). سیره امام رضا علیه السلام تجسم این

پیوند است. در سیره ایشان عبادت خالصانه در خلوت شب با مسئولیت‌پذیری در بطن جامعه

در آمیخته است و الگویی از عدالت‌ورزی قرآنی با محوریت کرامت انسان ارائه می‌دهد.

مهم‌ترین مؤلفه‌های این سیره در ادامه تحلیل می‌شود.

۷-۱. انفاق و همیاری با بینوایان؛ حفظ کرامت نیازمند

انفاق از ارکان نظام اقتصادی-اخلاقی قرآن است. خداوند افرادی را که پنهان و آشکار

انفاق می‌کنند، به تجارتی بی‌زیان بشارت می‌دهد: «وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرُجُونَ

تَجْرَةً لَّنْ تَبُورَ؛ و از آنچه به آنان روزی داده‌ایم پنهان و آشکار انفاق می‌کنند، تجارتی پرسود و بی‌زیان و خالی از کساد را امید دارند» (فاطر/۲۹) و فرمان می‌دهد پیش از روزی که خرید و فروش و دوستی در آن سودی نبخشد، انفاق کنید: «أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ...؛ از آنچه روزی شما کردیم انفاق کنید پیش از آنکه بیاید روزی که نه کسی (برای آسایش خود) چیزی تواند خرید و نه دوستی و...» (بقره/۲۵۴).
فلسفه این تأکید رهایی مؤمن از وابستگی به مادیات است.

قرآن کریم افزون بر زکات، از «حق معلوم» در اموال مؤمنان سخن می‌گوید: «وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلْسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ؛ و آنان که در اموالشان حقی معلوم است، برای درخواست‌کننده و نیازمند» (معارج/۲۴ و ۲۵). سیره رضوی نشان می‌دهد که امام علیه‌السلام نه تنها این حق را می‌پرداختند، بلکه در مواقعی تمام اموالشان را به فقرا می‌بخشیدند. روز عرفه در خراسان، امام تمام اموالشان را میان فقرا تقسیم کردند و چون فضل بن سهل آن را «ضرر و زیان» خواند، فرمودند: «چنین نیست؛ بلکه این سود و بهره است. چیزی را که برای ثواب و مکرمت از دست بدهی، در آن راه ضرر و زبانی نیست» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۳۵۱).

یسع بن حمزه روایت می‌کند که نیازمندی در مجلسی از امام علیه‌السلام کمک خواست. امام پس از پایان جلسه، از پشت در، مبلغی به او دادند و فرمودند: «وَأَخْرُجْ فَلَا أَرَاكَ وَلَا تَرَانِي؛ برو که نه تو مرا بینی و نه من تو را بینم». چون سلیمان جعفری از علت این شیوه پرسید، امام فرمودند: «مَخَافَةَ أَنْ أَرَى فِي وَجْهِهِ ذُلَّ السُّؤَالِ لِقَضَائِي حَاجَتَهُ؛ از ترس آنکه آثار ذلت و خواری درخواست را در چهره‌اش بینم، هنگامی که حاجتش را برآوردم» و به کلام رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم استناد کردند: «الْمُسْتَتِرُ بِالْحَسَنَةِ يَعْدِلُ سَبْعِينَ حِجَّةً، وَ الْمُدْبِعُ بِالسَّيِّئَةِ مَخْذُولٌ، وَ الْمُسْتَتِرُ بِالسَّيِّئَةِ مَغْفُورٌ لَهُ؛ کسی که کارهای نیک را مخفی بدارد، معادل هفتاد حسنه پاداش دارد و کسی که گناه را آشکار سازد، مخذول و رسوا گردد و کسی که گناه را بپوشاند، مشمول غفران الهی واقع می‌شود» (حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۴۵۶). قرآن کریم در رابطه با نوع رفتار در مقابل نیازمندان می‌فرماید: «قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَدْوَى؛ گفتار پسندیده در برابر نیازمندان، از صدقه‌ای که آزاری به دنبال آن باشد، بهتر است» (بقره/۲۶۳).

همچنین وقتی برای امام غذا می‌آوردند، از لذیذترین خوراک‌ها در سینی جداگانه‌ای می‌نهاد و می‌فرمود: «این را برای مساکین ببرید» و آن‌گاه این آیه را تلاوت می‌فرمود: «فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ فَكَّ رَقَبَةً أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ؛ پس شتابان و با شدت به آن گردنه سخت وارد نشد، و تو چه می‌دانی آن گردنه سخت چیست؟ آزاد کردن برده، یا غذا دادن به گرسنگان در روز گرسنگی» (بلد/۱۴-۱۱) و می‌فرمود: خداوند می‌داند

که هر کس توان آزاد کردن برده ندارد، اطعام گرسنگان را راه بهشت قرار داده است (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۹۲).

۲-۷. تعیین مزد کارگر پیش از کار

یکی از جلوه‌های عدالت‌ورزی در سیره رضوی، توجه به حقوق کارگران است که ریشه قرآنی آن در داستان حضرت موسی و شعیب علیه‌السلام و تأکید بر توافق بر سر اجرت پیش از آغاز کار مشهود است (قصص/۲۷). سلیمان جعفری نقل می‌کند که: «كُنْتُ مَعَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي بَعْضِ الْحَاجَةِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَنْصَرِفَ إِلَيَّ مِنْزِلِي فَقَالَ لِي أَنْصَرِفْ مَعِيَ فَبِتَّ عِنْدِي اللَّيْلَةَ؛ همراه امام رضا علیه‌السلام برای کاری بودم. خواستم به طرف خانه‌ام برگردم که امام علیه‌السلام فرمودند: «بیا امشب را نزد من بمان.» همراه امام علیه‌السلام رفتم و وارد منزل ایشان شدیم». امام علیه‌السلام مشاهده کردند غلامانش با مردی سیاه‌پوست مشغول کارند. پرسیدند: «مَا هَذَا الرَّجُلُ مَعَكُمْ؟؛ این مرد که با شما کار می‌کند کیست؟» گفتند: کمک می‌کند و آخر کار چیزی به او می‌دهیم. امام علیه‌السلام فرمودند: «قَاطَعْتُمُوهُ عَلَىٰ أُجْرَتِهِ؟؛ آیا مقدار مزدش را تعیین کرده‌اید؟» پاسخ دادند: خیر، او به هر چه بدهیم راضی است. امام با شنیدن این سخن برآشفتنند و آنان را توبیخ کردند.

سلیمان عرض کرد: «لَمْ تُدْخِلْ عَلَيَّ نَفْسَكَ؟؛ چرا خودتان را اذیت می‌کنید؟» امام علیه‌السلام فرمودند: «إِنِّي قَدْ نَهَيْتَهُمْ عَنِ مِثْلِ هَذَا غَيْرَ مَرَّةٍ أَنْ يَعْمَلَ مَعَهُمْ أَحَدٌ حَتَّىٰ يُقَاطِعُوهُ أُجْرَتَهُ، وَ اعْلَمُ أَنَّهُ مَا مِنْ أَحَدٍ يَعْمَلُ لَكُمْ شَيْئًا بَعْدَ مُقَاطَعَةِ، ثُمَّ زِدْتُمُوهُ لَذَلِكَ الشَّيْءَ ثَلَاثَةَ أَضْعَافٍ عَلَىٰ أُجْرَتِهِ، إِلَّا ظَنَّ أَنَّكُمْ قَدْ نَقَضْتُمُوهُ أُجْرَتَهُ، وَإِذَا قَاطَعْتُمُوهُ ثُمَّ اعْطَيْتُمُوهُ أُجْرَتَهُ حَمْدَكُمْ عَلَىٰ الْوَفَاءِ، فَإِنَّ زِدْتُمُوهُ حَبَّةً عَرَفَ ذَلِكَ لَكُمْ وَ رَأَىٰ أَنَّكُمْ قَدْ زِدْتُمُوهُ؛ بارها نهي کرده‌ام که کسی را بدون تعیین اجرت به کار نگیرند. اگر مزد کارگر را از ابتدا معین نکنید، حتی اگر سه برابر هم پردازید، گمان می‌کند حقش کم داده شده؛ اما چنانچه از آغاز مزدش مشخص باشد و همان را بدهید، از وفای شما سپاسگزار است و اگر چیزی بیفزایید، احسان شما را درمی‌یابد و خشنود می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۱۰۶).

این رفتار بیانگر اصلی بنیادین در اقتصاد اسلامی است. شفافیت در قرارداد تضمین‌کننده‌ی کرامت کارگر است و از شکل‌گیری احساس بی‌عدالتی در ذهن او جلوگیری می‌کند.

۳-۷. احترام به پیروان ادیان

سیره پیامبر مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم این بود که با افراد و طوایف غیرمسلمان مدارا می‌کردند و به حقوق آنان احترام می‌گذاشتند. هنگامی که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله

و سلم به مدینه هجرت فرمودند، پیمان‌نامه‌ای که با اهالی یثرب امضا کردند، در نوع خود شاهکاری است که حقوق همه طوایف غیرمسلمان را به رسمیت شناخت و امنیت مردم را تأمین کرد (ابن هشام، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۵۰۲). سیره باقی ائمه علیهم السلام نیز همین بوده است که با افراد غیرمسلمان رفتاری نیک داشته‌اند و اگر می‌خواستند حقانیت راه و مذهب خود را اثبات کنند، از روش «جدال احسن» بهره می‌گرفتند. سیره امام رضا علیه السلام در برخورد با غیرمسلمانان نیز در تاریخ ثبت است و روش آن حضرت در مناظراتشان تحسین‌برانگیز بوده است.

همچنین درباره احترام به حقوق مالی غیرمسلمانان، روش امام علیه السلام متفاوت از حاکمیت وقت بود. یاسر خادم نقل می‌کند که از نیشابور برای مأمون عباسی نامه‌ای رسید که در آن نوشته شده بود، مردی از مجوسیان هنگام مرگ وصیت کرده است که مال زیادی از او برای فقرا و مساکین تقسیم گردد اما حاکم نیشابور، تمام اموال مجوسی را میان فقرای مسلمان توزیع کرده است. مأمون رو به امام رضا علیه السلام کرد و گفت: راجع به این موضوع چه نظر دارید؟ امام علیه السلام بدون تردید فرمودند: «إِنَّ الْمَجُوسِيَّ لَمْ يُوصَ لِفُقَرَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَ لَكِنْ يَنْبَغِي أَنْ يُؤْخَذَ مَقْدَارُ ذَلِكَ الْمَالِ مِنْ مَالِ الصَّدَقَةِ فَيُرَدَّ عَلَى فُقَرَاءِ الْمَجُوسِ؛ قطعاً مجوسی‌ها به فقرای مسلمان صدقه نمی‌دهند. باید در جواب نامه بنویسی که همان مقداری که بین فقرا تقسیم شده است را از بیت‌المال بردارند و به فقرای مجوس بدهند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۶). این فتوا نشان می‌دهد که در نگاه قرآنی امام علیه السلام، عدالت اقتصادی و احترام به حقوق مالی انسان‌ها، منحصر به مسلمانان نیست و حاکم اسلامی در برابر تمام شهروندان، صرف نظر از دین و آیین‌شان، مسئول است.

۴-۷. الگوی مناظرات علمی

از رهنمودهای قرآنی در باب مناظره، این است مناظره باید حکیمانه و مستدل باشد: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ؛ با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما؛ و با آنها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن» (نحل/۱۲۵). «جدل» به معنای مقابله دلیل با دلیل است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۱۰۵). به تعبیر علامه طباطبایی، از این آیه چنین برداشت می‌شود که مجادله، قابل تقسیم به مجادله حسن و غیر حسن است و مجادله حسن نیز خود به احسن و حسن تقسیم می‌شود و آنچه قرآن به آن اذن داده، تنها مجادله احسن است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۳۷۳). جدال احسن آن است که مناظره‌کننده به درجه‌ای از علم و فضیلت رسیده باشد که پیش از مناظره، حین مناظره و در پایان مناظره، به طرف مقابل و به چیزهایی که نزد او مقدس است،

اهانت نمی‌کند؛ زیرا ایمان دارد که راه خود حق است و عصبانیت و توهین، می‌تواند نشانه کم آوردن یا علامت شکست در مناظره باشد.

امام رضا علیه‌السلام در این باب نیز سنگ تمام گذاشته است. مأمون عباسی - برای امتحان یا اهداف سوء دیگری که داشت - مناظراتی برگزار می‌کرد تا امام علیه‌السلام را از نظر دانایی و اخلاق بیازماید، ولی به گواهی تاریخ، امام علیه‌السلام از هر نگاه - از نگاه توضیح آموزه‌های دین مقدس اسلام، پاسخ‌های منطقی، ردّ دلایل مخالف و رعایت اخلاق - در این مناظرات پیروز بودند. آن حضرت برای «عمران صابی» - که دانشمندی متکلم بود - وجود مبدأ اعلی و راز آفرینش موجودات هستی را چنان بیان فرمودند که عمران بدون تأمل، اقرار به وحدانیت خداوند و پیامبری حضرت محمد صلی‌الله علیه و آله و سلم نمود و به سجده افتاد و اسلام آورد.

وقتی حضرت از مجلس مناظره بازگشت، به غلام خود فرمودند که نزد عمران صابی برو و او را نزد ایشان بیاورد. زمانی که عمران به حضور امام علیه‌السلام رسید، امام علیه‌السلام به وی خوش آمد گفتند و لباس و مرکب و ده‌هزار دینار به‌عنوان هدیه به او دادند. سپس دستور دادند که غذا بیاورند و عمران صابی را سمت چپ خود و حسن نوفلی را سمت راست خود نشانند. بعد از صرف غذا، به عمران فرمودند به منزل بازگردد و فردا اول وقت نزد ایشان بیاید تا از غذای مدینه به او دهند. حضرت همچنین او را مأمور صدقات بلخ نمود (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۶۰).

همچنین امام رضا علیه‌السلام برای «سلیمان مروزی» نیز مسئله و حقیقت «بداء» را بیان کردند و با توضیح کاملی که امام علیه‌السلام درباره این مسئله دادند سبب شد که سلیمان از انکار بداء برگردد و به آن معتقد شود. با بیان عمیق امام علیه‌السلام، سلیمان خاضع شد و مأمون و اطرافیانش مبهوت ماندند، تا جایی که مأمون به سلیمان گفت: علی بن موسی‌الرضا، داناترین فرد هاشمی است (همان، ج ۱، ص ۳۷۸). همچنین در مناظره‌ای که امام علیه‌السلام با «رأس الجالوت»، دانشمند یهودی و «جاثلیق»، دانشمند نصرانی داشتند، از متن تورات و انجیل، نبوت پیامبر آخرالزمان صلی‌الله علیه و آله و سلم را اثبات فرمودند، به گونه‌ای که آنان چاره‌ای جز سکوت و اعتراف به عجز خود نداشتند (همان، ج ۱، ص ۳۱۸). این رفتارها نشان می‌دهد که هدف از مناظره در سیره رضوی «هدایت» و «تکریم» انسان جوای حقیقت بوده است.

۵-۷. بیان حقیقت در برابر قدرت؛ جهاد تبیین در سیره رضوی

پایبندی به گفتن سخن حق بسیاری از مشکلات جوامع را حل می‌کند. قرآن کریم در آیات متعددی به این امر فرمان داده است. در آیه ۸۳ سوره بقره آمده: «وَقُولُوا لِلنَّاسِ

حُسْنًا» برخی مفسران «قول حسن» را «سخن حق» دانسته‌اند، چنان‌که «وعد حسن» در سوره طه آیه ۸۶ نیز به «وعدده حق» تفسیر شده است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۱۱۹). همچنین آیه «مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ؛ گفتار پاکیزه را به درخت پاکیزه‌ای تشبیه کرده» (ابراهیم/۲۴) به «سخن حق» تفسیر شده (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۴، ص ۳۷) و «قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا؛ سخن حق بگوئید» (احزاب/۷۰) به تعبیر علامه طباطبایی، قولی مطابق با حقیقت و خالی از لغو است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۲۴۷).

ائمه علیهم السلام خود به گفتن سخن حق پایبند بودند و دیگران را نیز بدان سفارش می‌کردند. در وصیت امام صادق علیه السلام به امام کاظم علیه السلام آمده: «قُلِ الْحَقُّ لَكَ أَوْ عَلَيَّكَ؛ سخن حق را فراموش نکن، چه به نفعت باشد چه به ضررت» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۰۴) امام رضا علیه السلام با وجود تحت نظر بودن، از گفتن سخن حق در برابر مأمون دریغ نمی‌کردند و بنابر حدیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم که «أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ عَدْلٍ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ؛ برترین جهاد، گفتن سخن حق در برابر سلطان جائر است» (همان، ج ۹۷، ص ۹۳)، با این رفتار خود برترین جهاد را محقق می‌ساختند.

احمد بن علی انصاری از ابوصلت هروی پرسید: چرا مأمون با وجود احترام ظاهری، امام علیه السلام را به شهادت رساند؟ هروی پاسخ داد: احترام مأمون به خاطر فضیلت امام علیه السلام بود و ولایت عهدی را برای بدنام کردن ایشان ترتیب داد. اما امام علیه السلام در برابر مأمون پیوسته سخن حق می‌گفت و پاسخ‌هایی می‌داد که خوشایند مأمون نبود. از این رو، کینه امام علیه السلام را به دل گرفت و سرانجام ایشان را با زهر به شهادت رساند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۷ و ۲۳۸).

همو نقل می‌کند که مأمون روزی به امام گفت: «من به علم و فضل و زهد شما معترفم و شما از من به خلافت سزاوارتری». امام پس از ابراز تواضع، در پاسخ به پیشنهاد و اگداری خلافت فرمود: «إِنْ كَانَتْ هَذِهِ الْخِلَافَةُ لَكَ وَ جَعَلَهَا اللَّهُ لَكَ فَلَا يَجُوزُ لَكَ أَنْ تَخْلَعَ لِبَاسًا أَلْبَسَكَهُ اللَّهُ وَ تَجْعَلَهُ لِعَیْرِكَ وَ إِنْ كَانَتْ الْخِلَافَةُ لَيْسَتْ لَكَ فَلَا يَجُوزُ لَكَ تَجْعَلُ لِي مَا لَيْسَ لَكَ؛ اگر این خلافت حق تو باشد که خداوند برای تو قرار داده باشد، پس جایز نیست که آن را به دیگری واگذار کنی؛ و اگر خلافت حق تو نیست، پس حق نداری چیزی را که مالک نیستی به من واگذار کنی» (همان، ج ۱، ص ۱۵۱). این پاسخ، مشروعیت حکومت مأمون را زیر سؤال برد و با منطق نشان داد که حکومت در اسلام، حقی الهی و مبتنی بر ضوابط شرعی است. بدین سان، «جهاد تبیین» نقطه اوج سیره اجتماعی امام رضا علیه السلام را رقم زد.

ماتریس تحلیلی-تطبیقی تجلی نظام‌مند قرآن در ساحت‌های سه‌گانه سیره امام رضا علیه‌السلام

ردیف	ساحت سیره	اصل راهبر قرآنی	مبانی قرآنی محوری	تجلی عینی در سیره رضوی	کارکرد در سبک زندگی قرآنی
۱	عبادی	محوریت عبادت در تنظیم زندگی	ذاریات/۵۶ نور/۳۷	تقدم نماز اول وقت	تبدیل عبادت از «مناسک» به «نظام سلوکی» و تنظیم‌گر تمام برنامه‌های زندگی
		استمرار در سلوک شبانه	اسراء/۷۹ سجده/۱۶	برنامه ثابت و خلل‌ناپذیر نماز شب	نهادینه‌سازی سلوک الی‌الله به‌عنوان «برنامه ثابت روزانه»
		انس تدبیر محور با قرآن	مزمّل/۲۰	ختم قرآن همراه با تفکر عمیق در شأن نزول و معانی آیات	گذار از «تلاوت سطحی» به «جاری‌سازی معانی قرآن در متن زندگی»
		تعبد محض در برابر نصوص	نساء/۱۰۱، بقره/۱۸۸	التزام به قصر نماز و افطار روزه	تفکیک «رخصت» از «کاستی در عبودیت»
۲	اخلاقی	تکریم ذاتی انسان (کرامت)	اسراء/۷۰ حجرات/۱۳	نفی هر گونه برتری جویی نژادی و اجتماعی	تعریف «کرامت» به‌عنوان اصلی ذاتی و تغییرناپذیر در تمام تعاملات انسانی
		حرمت استماع و ادب گفتگو	حجرات/۲	قطع نکردن سخن دیگران پرهیز از جفا با کلام و احترام به شخصیت مخاطب	بنیان‌گذاری «ارتباطات کرامت محور» به‌جای «ارتباطات قدرت محور»
		طهارت کلامی	حجرات/۱۱	پرهیز از القاب زشت حتی القاب مشهور و رایج	حفاظت از کرامت انسان فراتر از عرف رایج جامعه
۳	اجتماعی	عدالت‌ورزی اقتصادی	قصص/۲۷ بقره/۲۶۳	تعیین مزد کارگر، پیش از آغاز کار، و انفاق پنهانی برای حفظ کرامت نیازمند	شفافیت در قرارداد و «حفظ آبروی نیازمند» به‌عنوان دو رکن عدالت اقتصادی
		عدالت فرادینی (شهروندی)	آیه غیر تمدن محور	ابطال مصادره اموال و فنی یک مجوسی برای فقرای مسلمان و دستور به جبران آن از بیت‌المال	تعریف «مسئولیت حاکم اسلامی» در برابر حقوق مالی تمام شهروندان
		جهاد تبیین در برابر قدرت	روایت «أَفْضَلُ الْجِهَادِ»	بیان حقیقت و ردّ مشروعیت واگذاری خلافت با منطق	تبیین «مشروعیت الهی» حکومت و نفی «حق واگذاری» آن با استدلال منطقی

جدول ۱: ماتریس تحلیلی-تطبیقی تجلی نظام‌مند قرآن در ساحت‌های سه‌گانه سیره امام رضا علیه‌السلام

۸. نتیجه‌گیری

پرسش اصلی این پژوهش آن بود که قرآن چگونه و در چه ابعادی در سیره عبادی، اخلاقی و اجتماعی امام رضا علیه السلام تجلی عینی یافته است. یافته‌های پژوهش، باتکیه بر چارچوب نظری «تجسم عینی قرآن در سیره معصوم» و تحلیل محتوای کیفی منابع روایی معتبر، به‌ویژه «عیون اخبار الرضا»، نشان می‌دهد که سیره رضوی نظامی یکپارچه و مبتنی بر روح حاکم بر آیات الهی است.

در ساحت عبادی، به سه شاخصه اصلی پرداخته شد: نخست، تقدم اراده الهی بر هر امر دیگر که در التزام بی‌چون‌وچرا به نماز اول وقت حتی در شرایط دشوار سفر تبلور داشت؛ دوم، استمرار بر نماز شب به‌مثابه برنامه ثابت سلوکی؛ سوم، انس دائمی با تلاوت قرآن همراه با تدبّر و جاری‌سازی معانی قرآن در متن زندگی است. در کنار این عوامل، التزام به نصوص قرآن در قصر نماز و افطار روزه مسافر، حتی در برابر رویه‌های رایج فقهی، بیانگر تعبّد محض آن حضرت در برابر فرمان الهی بود.

در ساحت اخلاقی، «تکریم انسان» به‌عنوان محور تعاملات شناسایی شد؛ اصلی که ریشه در نگاه قرآن به کرامت ذاتی بشر داشت و در جلوه‌هایی چون ادب حضور و گفتگو، پرهیز از القاب زشت، احترام به خدام و زيردستان، عیادت از بیماران، و انس با خانواده تجلی می‌یافت. نکته قابل تأمل آنکه امام رضا علیه السلام حتی «شهرت» یک لقب ناپسند را مجوزی برای کاربرد آن نمی‌دانست و بدین سان، کرامت انسان را فراتر از عرف رایج جامعه پاس می‌داشت.

در ساحت اجتماعی، «عدالت‌ورزی و مسئولیت‌پذیری» شاخصه اصلی بود که در ابعاد اقتصادی (انفاق پنهانی برای حفظ کرامت نیازمند، تعیین مزد کارگر پیش از آغاز کار)، حقوقی (احترام به حقوق مالی غیرمسلمانان)، علمی (جدال احسن با دانشمندان ادیان دیگر) و سیاسی (بیان حقیقت در برابر قدرت فاسد) تبلور داشت. نقطه اوج این ساحت، «جهاد تبیین» بود که در پاسخ امام به مأمون - آنجا که خلافت را یاحقی الهی و غیرقابل واگذاری دانست یا اساساً آن را از آن مأمون نشمرد - تجلی یافت.

دستاورد نظری این پژوهش، ترسیم سیره رضوی در سه سطح «بینش»، «منش» و «کنش» قرآنی است: بینش قرآن‌محور (فهم عمیق آیات)، منش اخلاق‌مدار (تکریم انسان)، و کنش عدالت‌گستر (مسئولیت‌پذیری اجتماعی). این الگوی سه‌سطحی می‌تواند به‌عنوان چارچوبی برای تحلیل سیره سایر ائمه علیهم السلام نیز به کار رود.

پیامد عملی این پژوهش برای جهان معاصر - که با بحران معنویت، رواج سبک زندگی

مادی گرایانه و غفلت از آموزه‌های قرآنی دست به گریبان است - چنین می‌توان بیان کرد که سیره رضوی، الگویی عملی و منسجم از سبک زندگی قرآنی ارائه می‌دهد که در آن، عبادت، اخلاق و مسئولیت اجتماعی از یکدیگر جدا نیستند و همگی ریشه در قرآن دارند. از این رو، رجوع نظام‌مند به این سیره می‌تواند راهگشای بسیاری از معضلات تربیتی و اجتماعی عصر حاضر باشد.

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، این الگوی سه سطحی در تحلیل سیره سایر ائمه علیهم‌السلام به کار گرفته شود و همچنین ابعاد دیگری از تجلی قرآن در سیره - همچون ساحت تربیتی، اقتصادی و سیاسی - به صورت مستقل و مبسوط بررسی گردد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). *عیون اخبار الرضا علیه السلام*. تهران: جهان.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۹۰م). *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*. بیروت: دار صادر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب*. قم: علامه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار المعرفه.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۵ق). *السیره النبویه*. مصر: مکتبه مصطفی.
- اصفهانی (ابوالفرج)، علی بن الحسین (۱۴۳۱ق). *مقاتل الطالبیین*. بیروت: دار المعرفه.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ش). *قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام*. تهران: اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه*. قم: موسسه آل البيت.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات*. بیروت: اعلمی.
- دهقان، اکرم و همکاران (۱۳۹۵ش). *پاسخ‌های امام رضا علیه السلام به چهل پرسش قرآنی*. مشهد: به‌نشر.
- دیمه کار گراب، محسن و ملا کاظمی، علی (۱۳۹۶ش). *واکاوی مواجهه امام رضا علیه السلام با گفتمان حدوث و قدم قرآن*. فرهنگ رضوی. (۱۸). ۱۴۵-۱۷۸.
- راوندی، قطب الدین سعید (۱۴۰۵ق). *فقه القرآن*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- راوندی، قطب الدین سعید (۱۴۰۹ق). *الخرائج و الجرائح*. قم: موسسه امام مهدی (عج).
- زمخشری، محمود عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقایق التنزیل*. بیروت: دار الكتاب العربی.
- صلابی، علی بن محمد (۱۴۲۷ق). *الدولة الفاطمیة*. قاهره: موسسه اقرأ.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). *تاریخ الطبری*. بیروت: دار الرساله.
- طنطاوی، محمد (۱۹۹۷م). *التفسیر الوسیط*. قاهره: نهضه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۹ق). *التبیین فی تفسیر القرآن*. بیروت: احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *الغیبه*. قم: موسسه المعارف الاسلامیه.
- عبدالرزاق کاشی (۱۹۷۸م). *تفسیر القرآن الکریم (معروف به تفسیر ابن عربی)*. بیروت: غالب.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر*. بیروت: احیاء التراث.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق). *تفسیر القمی*. قم: دارالکتب.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴ق). *رجال الکشی*. قم: آل البيت.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**. بیروت: دار احیاء التراث.
- محمدی، جواد (۱۳۹۱ش). **ابعاد و ضوابط دعوت به قرآن در سیره امام رضا علیه السلام**. تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث. (۱۴). ۱۱۰-۷۸.
- مسعود، جبران (۱۳۸۰ش). **الروائد**. مترجم: رضا انزابی نژاد. مشهد: به نشر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶ش). **سیری در سیره نبوی**. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- معین، محمد (۱۳۸۱ش). **فرهنگ معین**. تهران: امیر کبیر.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۴ق). **الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد**. قم: دار المفید.
- مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق). **تفسیر مقاتل بن سلیمان**. بیروت: دار احیاء التراث.
- وکیلی، هادی و نظری، حسن (۱۳۹۵ش). **جایگاه قرآن در سیره امام رضا علیه السلام**. نشریه تاریخ پژوهی. ۶۶. ۱۵۰-۱۳۱.
- مردانی گلستانی، مهدی و قناعتگر، مصطفی (۱۴۰۴). **مفهوم‌شناسی سیره در احادیث شیعه بر اساس مدل شباهت خانوادگی**. علوم قرآن و حدیث. (۱). ۵۷. ۳۵۵-۳۱۷.

References

- The Holy Quran. Translated by Naser Makarem Shirazi. Qom: Ali ibn Abi Talib (A.S.).
- Abd al-Razzāq al-Kāshānī (1978). *Tafsīr al-Qurʿān al-Karīm* [Exegesis of the Holy Quran] (Known as *Tafsīr Ibn ʿArabī*). Beirut: Ghālib.
- Al-Fakhr al-Rāzī, M. b. ʿU. (1999). *Al-Tafsīr al-Kabīr* [The Grand Exegesis]. Beirut: *Iḥyāʾ al-Turāth*.
- Al-Ḥurr al-ʿĀmilī, M. b. Ḥ. (1988). *Wasāʾil al-Shiʿah* [The Means of the Shiʿa]. Qom: *Muʿassasat Āl al-Bayt (A.S.)*.
- Al-Ḥurr al-ʿĀmilī, M. b. Ḥ. (2004). *Ithbāt al-Hudāh bi-l-Nuṣūṣ wa al-Muʿjizāt* [Establishing the Guides through Texts and Miracles]. Beirut: Aʿlamī.
- Al-Iṣfahānī (Abū al-Faraj), A. b. al-Ḥ. (2010). *Maqātil al-Ṭālibiyyīn* [The Slayings of the Talibids]. Beirut: Dār al-Maʿrifah.
- Al-Kashshī, M. b. ʿU. (1983). *Rijāl al-Kashshī* [Al-Kashshī's Book of Narrators]. Qom: Āl al-Bayt (A.S.).
- Al-Kulaynī, M. b. Y. (1986). *Al-Kāfī* [The Sufficient]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Al-Majlisī, M. B. (1983). *Biḥār al-Anwār* [Seas of Lights]. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth.
- Al-Mufid, M. b. N. (1993). *Al-Irshād fī Maʿrifat Ḥujaj Allāh ʿalā al-ʿIbād* [The Guide to the Knowledge of God's Proofs over His Servants]. Qom: Dār al-Mufid.
- Al-Qummī, A. b. I. (1983). *Tafsīr al-Qummī* [Al-Qummi's Exegesis]. Qom: Dār al-Kutub.
- Al-Rāwandī, Q. al-Dīn S. (1984). *Fiqh al-Qurʿān* [The Jurisprudence of the Quran]. Qom: *Ayatollah Marʿashī Library*.
- Al-Rāwandī, Q. al-Dīn S. (1988). *Al-Kharāʾij wa al-Jarāʾih* [The Marvels and the Misfortunes]. Qom: Imam Mahdi (AJ) Institute.
- Al-Ṣallābī, A. b. M. (2006). *Al-Dawlah al-Fāṭimiyyah* [The Fatimid State]. Cairo: *Muʿassasat Iqraʾ*.
- Al-Ṭabarī, M. b. J. (1967). *Tārīkh al-Ṭabarī* [The History of al-Tabari]. Beirut: Dār al-Risālah.
- Al-Ṭabarsī, F. b. Ḥ. (1952). *Majmaʿ al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʿān* [The Confluence of Elucidation in the Exegesis of the Quran]. Tehran: *Nāṣir Khusraw*.
- Al-Ṭanṭāwī, M. (1997). *Al-Tafsīr al-Wasīṭ* [The Medial Exegesis]. Cairo: *Nahḍah*.
- Al-Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1969). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʿān* [The Elucidation in the Exegesis of the Quran]. Beirut: *Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī*.

- Al-Ṭūsī, M. b. Ḥ. (2004). *Al-Ghaybah [The Occultation]*. Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyyah.
- Al-Zamakhsharī, M. 'U. (1986). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq al-Tanzīl [The Unveiler of the Realities of Revelation]*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Dehghan, A., et al. (2016). *Imam Reza's (A.S.) Responses to Forty Quranic Questions*. Mashhad: Behnashr.
- Dimehkar Gerab, M., & Mollakazemi, A. (2017). An Analysis of Imam Riḍā's (A.S.) Encounter with the Discourse of the Createdness and Eternity of the Quran. *Razavi Culture*, 5(18), 145-178.
- Ibn Bābawayh, M. b. A. (1958). *'Uyūn Akhbār al-Reza(A.S.) [The Fountains of the Reports of Imam Riḍā]*. Tehran: Jahan.
- Ibn Hishām, A. (1955). *Al-Sīrah al-Nabawiyyah [The Prophetic Biography]*. Egypt: Maktabat Muṣṭafā.
- Ibn Khallikān, A. b. M. (1990). *Wafayāt al-A'yān wa Anbā' Abnā' al-Zamān [Deaths of Eminent Men and News of the Sons of the Age]*. Beirut: Dār Ṣādir.
- Ibn Manẓūr, M. b. M. (1993). *Lisān al-'Arab [The Tongue of the Arabs]*. Beirut: Dār al-Ma'rifah.
- Ibn Shahrāshūb, M. b. A. (1959). *Manāqib Āl Abī Ṭālib [The Virtues of the Family of Abi Talib]*. Qom: 'Allāmah.
- Javadi Amoli, A. (2007). *The Wise Quran from the Perspective of Imam Reza(A.S.)*. Tehran: Isra.
- Mardani Golestani, M., & Qena'atgar, M. (2025). Conceptualizing Sīrah in Shi'i Hadiths Based on the Family Resemblance Model. *Quranic and Hadith Sciences*, 57(1), 317-355.
- Mas'ūd, Jubrān (2001). *Al-Rā'id [The Pioneer]*. Translated by Reza Anzabinejad. Mashhad: Behnashr.
- Mohammadi, J. (2012). Dimensions and Criteria of the Call to the Quran in the Sīrah of Imam Reza(A.S.). *Specialized Journal of Exegesis, Quranic Sciences, and Hadith*, (14), 78-110.
- Mo'in, M. (2002). *Mo'in Dictionary*. Tehran: Amīr Kabīr.
- Motahhari, M. (1997). *A Survey of the Prophetic Sīrah*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies.
- Muqātil b. Sulaymān (2002). *Tafsīr Muqātil b. Sulaymān [The Exegesis of Muqatil b. Sulayman]*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth.

- Ṭabāṭabā'ī, M. Ḥ. (1971). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* [The Balance in the Exegesis of the Quran]. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt.
- Vakili, H., & Nazari, H. (2016). The Place of the Quran in the Sīrah of Imam Reza (A.S.). *Historical Studies Journal*, (66), 131-150